

VOOR GOD EN DE MENSEN:

Kloosterorden. Stichting en doelstellingen

Inleiding.....	2
De woestijnvaders	2
Antonius	2
Pachomius.....	4
Allerlei soorten kloosterorden	4
Benedictijnen	4
Cisterciënzers	6
Augustijnen	8
1. Reguliere kanunniken.....	8
2. Augustijner heremieten.....	9
Nieuwe kloosterorden	10
Geestelijke ridderorden	10
Bedelorden	10
Franciscanen.....	11
Derde orde	12
Dominicanen	14
Begijnen.....	16
Cellebroeders.....	18
Moderne Devotie	20
Broeders en zusters van het gemene leven.....	21
Reguliere kanunniken.....	21
Derde orde van Franciscus	22
Tot slot.....	22
 Katernen bij de website <i>Janskerk Haarlem 700 jaar</i>	23
Overzicht van de katernen	24
Overzichten van gebruikt onderzoeksmateriaal.....	24
Colofon.....	24

Inleiding

De katern *Kloosterorden. Stichtingen en doelstellingen* is een onderdeel van een groep van vier katernen. De tekst bevat een overzicht van de diverse typen kloosterorden die werden gesticht en hun doelstellingen.¹ Daarbij merken we uitdrukkelijk op dat we de begrippen 'klooster' en 'kloosterorde' ruim opgevat hebben en dat we daarom in de website *Janskerk Haarlem 700 jaar* en in de bijbehorende katernen ook bijvoorbeeld begijnhoven behandelen.² Vanzelfsprekend wordt daarbij indien van toepassing ingegaan op de verschillen en overeenkomsten tussen deze instellingen en 'echte' kloosterinstellingen. Deze katern biedt een algemene introductie, samen met de katern *Kloosterleven. Eenheid in verscheidenheid* waarin wordt ingegaan op de consequenties van de doelstellingen voor de kloosterlingen.

In deze twee katernen worden de Haarlemse kloosters slechts genoemd als voorbeelden. Ze staan echter centraal in de katernen *Haarlemse kloosters nader bekeken* en *Een eigen kloosterkerk*.

De teksten kunnen ieder afzonderlijk worden gelezen. Wie ze achter elkaar wil door nemen, zal dan ook enkele herhalingen aantreffen.

De woestijnvaders

Antonius

Het West-Europese kloosterwezen is voortgekomen uit het leven van de 'woestijnvaders' in Egypte aan het einde van de derde eeuw. Ze leefden in afzondering, ver van aardse genoegens. Het woord monnik, dat gebruikt wordt voor de mannelijke kloosterlingen van sommige kloosterorden, is afgeleid van het Griekse *monos* (alleen) en duidde aanvankelijk op iemand die solitair leefde.³

In 271 besloot [Antonius](#), zoon van een welgestelde Egyptisch boer, zich aan God te wijden en te streven naar volmaaktheid door een leven in volstrekte armoede. Hij

¹ Informatie betreffende het gebruikte onderzoeksmateriaal is te vinden via de homepage van de website *Janskerk Haarlem 700 jaar* (onderaan): *Bronnen* (met archiefstukken, oude boeken en manuscripten), *Literatuur* (met literatuur en websites) en *Afbeeldingen* (de materiële gegevens van schilderijen, plattegronden, etc.). NB Inventaris- en catalogusnummers zijn alleen opgenomen in de noten als er misverstanden kunnen optreden. Ze zijn allemaal te vinden in de genoemde overzichten.

² Zie in de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, onder *Kloosters in Haarlem* waarin behalve de kloosters ook het begijnhof en een fraterhuis kort aan bod komen.

³ Tenzij anders vermeld is de tekst gebaseerd op Wikipedia en op de hierna genoemde literatuur. Lawrence, *Medieval monasticism* (1984). Zie voor de kloostergeschiedenis van de Nederlanden: De Nijs en Kroeze (red.), *De Middeleeuwse kloostergeschiedenis* (2008), deel 1 en 2, met onder andere een overzicht over de ordegeschiedenis Van Moolenbroek; ook bijvoorbeeld 'Kort Historisch Overzicht' in de Inleiding op de digitale [Kloosterlijst](#) en voor de kloosterorden in het middeleeuwse bisdom Utrecht, en Kuys, *Kerkelijke organisatie* (2004), p. 245-273.

trok zich terug in de woestijn en leidde als kluizenaar (heremiet) een leven van gebed. Maar hij moest zich ook bevrijden van zijn zondige neigingen. Deze worden in afbeeldingen en geschriften voorgesteld als aanvallen van de duivel, die hem in allerlei gedaanten tracht te verleiden en hem te lijf gaat met knuppels en roeden.

Figuur 1 – Verzoeking van Antonius, Jan Mandijn, circa 1530 (of later) met Antonius in zijn hut terwijl achter hem een stoet duivelse monsters nadert – Frans Hals Museum, Haarlem.

Bij figuur 1:

1. Achter Antonius loopt een optocht van monsters naar de heilige. Voorop loopt een vrouwelijk gedrocht met een platte schaal waarop twee beesten (een salamander en een rat?) liggen. Kennelijk wil ze die aan Antonius aanbieden. Achter haar loopt een monster dat op een doedelzak speelt.
2. Schuin voor Antonius wordt een varken aangevallen door een duivels wezen. De rol van het varken is niet duidelijk. Gaat het om het dier dat de heilige steeds vergezelde en wordt het belaagd door een monster achter een boom? Heeft het een mes in de rug gestoken gekregen? Vraagt het om hulp of keert het zich ook tegen de heilige? Of is het hier bedoeld als een duivel die bezit heeft genomen van het dier, zoals ook voorkomt in de Bijbel ([Mat. 8:31](#))? Hoe dan ook, de heilige blijft onverstoorbaar in gebed, daarbij geholpen door een kruisbeeld dat hij voor zich houdt.
3. Ook als Antonius door monsters in de lucht rondgeslingerd wordt, blijven zijn handen gevouwen (God smekend?) in gebed.

4. Beneden hem staat de wereld in brand, en een spinachtig monster trekt een kerktoeren omver.⁴

Het schilderij met de verzoeken van Antonius toont de aanvallen zoals die beschreven zijn in de verhalende bronnen over Antonius. Mogelijk kende de opdrachtgever deze teksten, maar opdrachtgever en schilder kunnen zich ook hebben laten inspireren door andere kunstwerken met het thema. Het was namelijk geliefd toen Jan Mandijn het schilderij vervaardigde, vergelijk bijvoorbeeld het bekende [drieluik met hetzelfde thema van Jeroen Bosch](#) (uit circa 1495-1515) in Lissabon (*Museo Nacional de Arte Antiga*).⁵

Vermoedelijk wilde de opdrachtgever de beschouwer laten zien dat een goed christen verleidingen moet weerstaan om uiteindelijk het hemelrijk te mogen binnengaan.

Pachomius

Gaandeweg ontstond er een groep kluizenaars rond Antonius die op gezette tijden bij elkaar kwam, onder andere voor de heilige mis en voor praktische raad en hulp. Antonius wordt daarom wel de vader van het kloosterwezen genoemd, maar van een echt kloosterleven was nog geen sprake.

De grondlegger hiervan was [Pachomius](#), een bekeerde heiden, die omstreeks 320 in Tabennisi aan de oevers van de Nijl het eerste klooster stichtte. Hij organiseerde de gemeenschappelijke leefwijze die zo kenmerkend is voor het leven in kloosters. Het leven in kuisheid en armoede was al vanzelfsprekend, maar Pachomius voegde de gehoorzaamheid eraan toe. Alle bezit was gemeenschappelijk en de leiding berustte bij een overste, de abt, een woord dat teruggaat op het Aramese *abba*, vader. We zien hier dus het ontstaan van de drie kloostergeloften: armoede, zuiverheid en gehoorzaamheid.

Allerlei soorten kloosterorden

In de loop der eeuwen ontstonden verschillende kloosterorden met een eigen leefregel, die vaak weer onderverdeeld waren in de eerste orde (voor de mannen), de tweede orde (voor de vrouwen) en de derde orde (voor leken en voor groepen die als kloosterlingen samenleefden, maar een soepele orderegel hadden). Zie in verband met deze onderverdelingen ook de katern *Kloosterleven. Eenheid in verscheidenheid* en voor de situatie in Haarlem de katern *Haarlemse kloosters nader bekeken*.

Benedictijnen

De stichter van de Benedictijnen, Benedictus (480-547), was afkomstig uit een adellijke familie in Nursia (het huidige Norcia, Italië, provincie Perugia). Hij stichtte rond 529 het eerste klooster in Subiaco (Italië, provincie Rome). Hij is hier afgebeeld in het zwarte habijt van de orde van de Benedictijnen. De staf in zijn rechterhand is het attribuut waarmee abten van kloosters hun functie en status toonden.

⁴ Over dit schilderij Köhler (red.), *Painting in Haarlem* (2006), p. 543-544.

⁵ Zie [meer afbeeldingen](#) met de verzoeking van Antonius.

Figuur 2 – Benedictus van Nursia. Uitsnede uit het linkerpaneel van een drieluik met de Bewening van Christus, toegeschreven aan Cornelis Cornelisz. Buys (II), circa 1540-1545 — [Rijksmuseum, Amsterdam](#).

De kloosterlingen volgden de [regel van Benedictus](#). Deze voorzag in autonomie voor elke kloostergemeenschap binnen de orde. Daarom werden er geen of weinig samenkomsten van afgevaardigden van de kloosters georganiseerd. Men bepaalde per klooster wat wel en niet kon, binnen de grenzen van de regel van Benedictus.

Dit was in tegenstelling tot wat in veel andere orden gebeurde waar afgevaardigden uit kloosters regelmatig vergaderden om aan het leven binnen de orde structuur te geven en controle uit te oefenen. In de veertiende eeuw ging ook de orde van de Benedictijnen dergelijke bijeenkomsten organiseren.

Ora et labora, bid en werk, was het motto van de Benedictijnen. Naast gebed en werk op het land was het kopiëren van boeken in de *scriptoria* (schrijfateliers) belangrijk.

De abdij van Egmond was het eerste klooster in Holland. Het was als vrouwenklooster gesticht door graaf [Dirk I van Holland](#), maar na korte tijd werd het door Dirk II veranderd in een abdij voor mannen (circa 980). Bijna 150 jaar later, in 1133, volgde het tweede klooster, de (vrouwen)abdij van Rijsburg, ook een grafelijke stichting, ditmaal van gravin Petronella. De Orde van Benedictus had dus ook een vrouwelijke tak, de Benedictinessen.

Cisterciënzers

De monniken van de [Cisterciënzer orde](#) worden ook wel Bernardijnen of Bernardieten genoemd naar een van hun meest invloedrijke leden, [Bernardus van Clairvaux](#) (1090-1153).

De heilige Bernardus werd en wordt door de Cisterciënzers zelf vereerd als hun stichter. De orde ontstond echter toen in 1098 abt Robert van Molesme, uit onvrede met de oppervlakkige naleving van de regel van Benedictus, zijn klooster verliet om samen met andere monniken een nieuwe gemeenschap te stichten in Cîteaux. Bernardus stichtte in 1115 de abdij van Clairvaux waarvan hij tot zijn dood de abt bleef. De Cisterciënzers volgden een strenge regel en binnen de orde heersten sterk hiërarchische verhoudingen. De orde had ook een vrouwelijke tak, de Cisterciënzerinnen.

Op het gebrandschilderde raam is Bernardus herkenbaar aan de witte kleding van zijn orde en de abtsstaf in zijn hand. In het aureool rond zijn hoofd staat: *Monstra te esse matrem*. De smeekbede verwijst naar een legende waarin Bernardus deze zinsnede uit het Marialied *Ave Maris Stella* (Gegroet, Sterre der Zee) uitsprak: 'Toon ons onze moeder te zijn' (waarna de smeekbede volgt: 'Neem de tot U gerichte gebeden aan'). Maria verhoorde het gebed door uit haar borst melk op de uitgedroogde lippen van de heilige te sprenkelen. Die waren uitgedroogd door het bidden.

In Heemstede, dat tot de parochie Haarlem behoorde, lag sinds 1455 het Cisterciënzer klooster *Porta Coeli* oftewel Poort

Figuur 3 – Bernardus van Clairvaux. Uitsnede uit een gebrandschilderd raam, Duits, circa 1505-1508 — [Metropolitan Museum of Art, New York City](#).

van de Hemel.⁶ Deze instelling was waarschijnlijk niet toevallig buiten de stad gesitueerd, want de kloosterlingen moesten zich vooral wijden aan de eredienst en mochten niet actief zijn in de steden.

Figuur 4 – Visioen van Bernardus. Meester van Delft, circa 1500 — [Museum Catharijneconvent Utrecht](#).

Bij figuur 4:

Bernardus van Clairvaux is vele malen afgebeeld als vereerder van Maria als de Moeder van God. Het schilderij toont een visioen waarin Maria met het Jezuskind op de schoot voor Bernardus verschijnt en hem de borst toont waarmee zij haar zoon voedt. Bernardus is voor haar neergeknield.

In de achtergrond zien we het koor van een kerk met het 'hoogaltaar' en een koorbank met twee biddende kloosterlingen. De koorbanken werden door de kloosterlingen gebruikt bij het zingen van de getijden, elke dag, op zeven of acht momenten van de dag en nacht. Twee andere broeders staan bij het koorhek.

⁶ Zie de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, onder *Kloosters in Haarlem: Cisterciënzers*.

Augustijnen

De term Augustijnen wordt soms gebruikt voor diverse kloosterorden. Deze volgden een leefregel die was samengesteld op basis van enkele geschriften van de kerkvader [Augustinus](#) (354-430).⁷ [Deze regel](#) gaat uit van kuisheid, armoede, gehoorzaamheid, liefdevolle onderlinge verhoudingen en gemeenschappelijk gebed. Van een en dezelfde regel voor alle orden die hem hadden aangenomen was echter geen sprake. Afhankelijk van wat nodig was, werden variaties aangebracht. Ook Benedictus werd geïnspireerd door de geschriften van Augustinus voor zijn eigen kloosterregel.

Twee grote orden die de naam van Augustinus dragen, zijn de Augustijner koorheren oftewel de Reguliere kanunniken, en de Augustijner heremieten.

1. Reguliere kanunniken

De orde van de Reguliere kanunniken is voortgekomen uit onvrede over de leefwijze van de seculiere kanunniken. Deze geestelijken waren verbonden aan kapittelkerken, zoals kathedralen oftewel bisschopskerken. Een kanunnik is letterlijk iemand die volgens een regel (*canon* in het Grieks) leeft. Voor de kanunniken in de kapittels was dat de 'Akense regel', een soepele regel die de geestelijken onder andere het recht op eigen bezit bood.

De Reguliere kanunniken vormden een echte kloosterorde, waarvan de leden de drie geloften aflegden, en waarin de veel strengere regel van Augustinus werd gevolgd.

Vanaf de elfde eeuw zijn er verschillende gemeenschappen van kloosters van Reguliere kanunniken gesticht, zoals de Congregatie van Windesheim en de

Figuur 5 – Augustinus (354-430) was bisschop van Hippo (vanaf 394) en is daarom gekleed in de mantel en mijter van een bisschop. Het hart dat de heilige meestal als attribuut in zijn hand heeft gaat terug op een passage uit de *Belijdenissen* van Augustinus, hoofdstuk 9.II.3: (in vertaling) 'Gij [God] had ons hart met uw liefde doorschoten'. Houten beeld door Arnt van Kalkar en Zwolle, circa 1475 — [Museum Catharijneconvent, Utrecht](#).

⁷ Voor figuur 5: vertaling in, Wijdeveld (vert. en inl.), *Aurelius Augustinus, Belijdenissen* (1985), p. 192.

Congregatie van Sion. Deze congregaties hielden gezamenlijke bijeenkomsten om het leven binnen de aangesloten kloosters te reguleren en controleren. Een belangrijke orde van Reguliere kanunniken was die van de [Norbertijnen](#) (ook Premonstratenzers of Witheren genoemd). Deze werd in 1120 gesticht door Norbert van Xanten in Prémontré (bij Laon). Naast de kloosters voor mannen (eerste suborde) van deze kloosterorden ontstonden ook vrouwengemeenschappen (tweede suborde) die deze regel volgden: de Reguliere kanunnikessen en de Norbertinessen.

In Haarlem sloot het derde ordeklooster Antoniusboomgaard zich aan bij de orde van de Reguliere kanunniken, maar in 1484 stapten zij over naar de Norbertijnen. Het Zijklooster en het Ceciliaklooster verlieten de derde orde van Franciscus om kloosters van Reguliere kanunnikessen te worden.⁸

Verderop in deze katern wordt nog teruggekomen op de [Reguliere kanunniken](#).

2. Augustijner heremieten

De orde van de Augustijner heremieten is ontstaan toen in 1243 paus Innocentius IV kleine groepen heremieten opdroeg zich te verenigen onder de regel van Augustinus. Het duurde tot 1256 voordat de orde zijn uiteindelijke vorm kreeg.

De Augustijner heremieten worden tot de bedelorden gerekend. Deze maakten deel uit van de nieuwe kloosterorden die hieronder besproken worden.

Figuur 6 – Memorievoorstelling met een 'Allegorie op de vergankelijkheid'. Vier Reguliere kanunniken knielen bij een open graf. Daarboven zien we het bezoek van Maria aan haar nicht Elisabeth. Meester van Spes Nostra, circa 1500 — [Rijksmuseum Amsterdam](#).

⁸ Zie in de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, onder *Kloosters in Haarlem*: Norbertijnen, Zijklooster en Ceciliaklooster.

Bij figuur 6:

Vier Reguliere kanunniken knielen aan weerszijden van een graf waarin een lijk ligt. Achter hen staan twee voor de orde belangrijke heiligen. Links is [Hiëronymus](#) afgebeeld als kardinaal en rechts [Augustinus](#) als bisschop. De eerste heeft de leeuw als zijn attribuut bij zich, de tweede heeft zoals gebruikelijk een hart in zijn rechterhand. Zij behoorden, samen met Ambrosius en Gregorius, tot de vier belangrijkste 'kerkvaders'. Zij hebben door hun geschriften een grote bijdrage hebben geleverd aan de ontwikkeling van de geloofsleer oftewel 'leer van de Kerk', dus wat de katholieke Kerk vond dat iedereen moest geloven en doen.

De Reguliere kanunniken volgden de regel van Augustinus. Hiëronymus was een groot geleerde en een voorbeeld voor de Regulieren voor wie de studie een onderdeel van het dagelijks leven was.

Dit schilderij komt uit een klooster van de Reguliere kanunniken of Reguliere kanunnikessen. Elk van deze vrouwenkloosters had namelijk een biechtvader die Regulier kanunnik was. Er zijn goede redenen om te denken aan het klooster [Mariënpool van de Reguliere kanunnikessen bij Leiden](#), maar ook het klooster bij Haarlem is een goede kandidaat. Dit heette namelijk het 'Maria Visitatieklooster' en dat is precies wat in het midden van het schilderij is afgebeeld: Maria, zwanger van Jezus, bezoekt haar nicht Elisabeth die zwanger is van Johannes (de Doper). Ze zitten in een omheinde tuin op een bank te praten.

Nieuwe kloosterorden

Geestelijke ridderorden

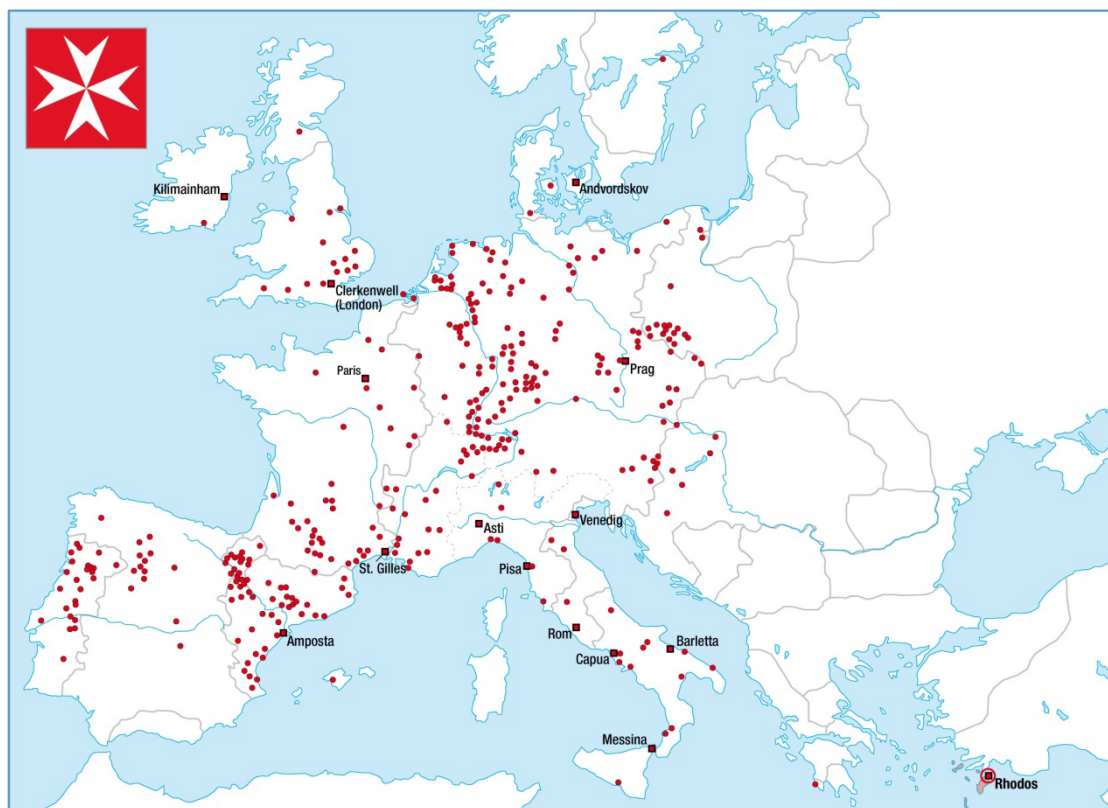
Vanaf de twaalfde eeuw ontstonden verschillende nieuwe kloosterorden. De *geestelijke ridderorden* hadden een bijzondere status. Deze zijn grotendeels ontstaan tijdens de kruistochten. Er zijn er veel meer geweest, maar de belangrijkste waren de *Orde van het Hospitaal van Maria van de Duitsers te Jeruzalem* (oftewel de [Duitsche Orde](#)) en de (Ridderlijke) *Orde van Sint-Jan van Jeruzalem* (oftewel de Jansorde).⁹

Beide zijn voortgekomen uit de verzorging van zieken en gewonden. De groep waaruit de Duitse Orde zou ontstaan, stichtte tijdens de derde kruistocht in 1190 een veldhospitaal voor kruisvaarders. Het gasthuis waaruit de wat latere Orde van Sint-Jan voortkwam, was vooral bestemd voor pelgrims. Gaandeweg werden de broeders van de beide hospitalen echter betrokken bij de strijd om het behoud van het Heilige Land. Zo ontstonden er kloosterorden waarvan de mannelijke tak niet alleen uit priesters en gewone broeders bestond, maar ook uit ridders die daadwerkelijk ten strijde trokken. De ridders legden, net als hun medebroeders, de drie kloostergeloften af.

De [Tempeliers](#) werden al in 1129 een kloosterorde, maar deze werd na circa tweehonderd jaar weer opgeheven. In Haarlem is een straat naar deze orde genoemd,

⁹ Zie de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, onder *Jansorde*.

maar er heeft nooit een klooster van de Tempeliers bestaan in deze stad.¹⁰ Het Jans-klooster van de Jansorde, gelegen aan wat de Jansstraat genoemd zou worden, is voor de stad van grote betekenis geweest.

Figuur 7 – Vestigingen van de Orde van Sint-Jan in Europa omstreeks 1300. Kaart door Marco Zanoli, 2009 — [Wikimedia Commons](#).

Bedelorden

In het begin van de dertiende eeuw ontstond er nog een ander type kloosterorden. In tegenstelling tot de oude kloosterorden die wel de individuele armoede kenden, maar als kloosters vaak zeer rijk waren, hadden de bedelorden ook gekozen voor de gemeenschappelijke armoede. Ook de kloosters mochten dus geen eigen bezit hebben. De mannelijke leden moesten in hun bestaan voorzien door bedelen, preken en het verrichten van werk buiten hun kloosters. De vrouwen waren afhankelijk van giften en eenvoudig werk in hun eigen kloosters.

¹⁰ Allan en eerdere auteurs meenden dat er een Lazarusklooster en/of een klooster van de Tempeliers bestonden in Haarlem. Deze zouden beide gesticht zijn door Willem van Egmond. Toen de orde van de Tempeliers werd opgeheven in 1312, zouden de goederen van het klooster op voorspraak van dezelfde Willem van Egmond in het bezit zijn gekomen van de Jansorde, Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem*, deel 2 (1874), p. 398-404. Het gaat echter in 1312 om de overdracht van het bezit van het Lazarusklooster, zie in de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, onder *Kloosters in Haarlem: Lazarusklooster en de katern Stichting en schenkingen*, onder Een aanvankelijk onbedoelde schenking. In het archief van het Jansklooster is geen enkele aanwijzing gevonden dat er goederen werden overgedragen van een Tempeliersklooster.

Er zouden vier mannenkloosters en twee vrouwenkloosters in Haarlem worden gesticht.¹¹

Alle kloosters van de bedelorden lagen midden in de steden, omdat de kloosterlingen (dat wil zeggen de suborde van de mannen) juist daar hun taken zagen: de prediking (ze hadden van de paus een preekvergunning gekregen) en de zielzorg van de gelovigen. In het algemeen kun je zeggen dat bedelorden nodig waren voor de steden omdat zij de christelijke leer preekten en de zuiverheid ervan bewaakten, en omdat zij het goede voorbeeld gaven. De Dominicanenorde was uitdrukkelijk gesticht om de ketterijen te bestrijden door middel van prediking. Deze orde zou een belangrijke rol gaan spelen bij de inquisitie, de kerkelijke rechtbank die personen berechtte die van ketterij en hekserij verdacht werden. Op hun beurt hadden de bedelorden ook de stedelingen nodig vanwege hun bijzondere gelofte van armoede.

De bedelorden waren overigens niet alleen werkzaam in hun eigen stad. Ieder mannenklooster had zijn eigen 'termijn', een gebied waarin de kloosterlingen van alleen dat klooster mochten preken en bedelen.

De vier bedelorden stammen allemaal uit de dertiende eeuw: de Franciscanen (gesticht in 1209), de Dominicanen (gesticht in 1214), de Augustijner heremieten (gesticht in 1216) en de Karmelieten.

De [Karmelieten](#) behoorden tot de bedelorden. Deze orde was nauw verbonden met de berg Karmel bij Haifa. De berg heeft een belangrijke rol gespeeld in het leven van de Joodse profeet Elia, en steeds een grote aantrekkingskracht uitgeoefend op kluizenaars. In 1230 kregen deze kluizenaars een eigen regel waardoor ze een kloosterorde gingen vormen. Hun klooster was het oudste in Haarlem (1249). Ook het Haarlemse Karmelietessenklooster was er snel bij: het werd in 1465 gesticht, dertien jaar na de stichting van deze vrouwelijke tak van de orde.

De *Augustijner heremieten* zijn eveneens voortgekomen uit gemeenschappen van kluizenaars. Deze orde die werd gesticht in 1216, kreeg in 1490 een klooster in Haarlem. Kennelijk was er toen nog behoefte aan. De bekendste bedelorden zijn die van de *Franciscanen* (gesticht in 1209) en de *Dominicanen* (gesticht in 1214). Daarom wordt hieronder nader ingegaan op deze kloosterlingen.

Franciscanen

De orde van de [Franciscanen](#) bestond uit drie suborden:

De *eerste orde* (de mannelijke tak), wordt ook de orde van de *Minderbroeders* genoemd. Zij zijn de volgelingen van [Franciscus van Assisi](#) (1181/2-1226), die naar het voorbeeld van Christus zijn leven had gewijd aan dienstbaarheid en zorg voor zieken en zwakken. Franciscus lijkt niet de bedoeling te hebben gehad een eigen orde te stich-

¹¹ Henderikx, *De oudste bedelordekloosters* (1977).

ten, maar de leefwijze van hem en de zijnen vereiste wel pauselijke goedkeuring. De regel van Franciscus kwam tussen 1209 en 1223 in verschillende fasen tot stand.

Onder de Franciscanen ontstonden herhaaldelijk felle disputen vooral over de manier waarop de kloosterlingen gestalte moesten geven aan het ideaal van armoede. Dit resulteerde in diverse hervormingsbewegingen. Het klooster in Haarlem behoorde tot de beweging van de observantie, met kloosterlingen die zo strikt mogelijk het oorspronkelijke ideaal van de heilige Franciscus wilden realiseren.

De tweede orde, de vrouwelijke tak van de Franciscanen, werd omstreeks 1212 gesticht door [Clara van Assisi](#) (1194-1253). De kloosterlingen zouden naar hun stichtster Clarissen worden genoemd. Clara kwam uit een adellijke familie, raakte geïnspireerd door de idealen van Franciscus, stichtte een klooster net buiten Assisi en schreef haar eigen kloosterregel. Deze regel kreeg in 1253 pauselijke goedkeuring.¹²

Het Clarissenklooster in Haarlem behoorde tot deze strenge, tweede orde van Franciscus. De zusters leefden in [clausuur](#) (gescheiden van de wereld) en leidden een strak geregeld leven van gebed. Zij waren afhankelijk van schenkingen.

Figuur 8 – Franciscus van Assisi (detail), 1475-1484 — [Museum Catharijneconvent, Utrecht](#). Zie over de wonden in zijn handen en zijn rechterzijde de [uitleg bij figuur 9](#).

¹² Roest, 'De Clarissen in de Noordelijke Nederlanden' (2008).

Derde orde

De *derde orde* van Franciscus was aanvankelijk bestemd voor leken, soms getrouwd, die zich aangetrokken voelden tot de idealen van Franciscus, maar die niet tot de eerste en tweede orde konden of wilden toetreden. Zij legden dan ook geen geloften af, maar stelden hun leven wel in dienst van God.

Later ontstonden er ook kloosters van de derde orde waarvan de leden ook één of meer van de drie kloostergeloften aflegden. [Hieronder wordt nader op de derde orde ingegaan](#). In Haarlem werden elf kloosters van de derde orde van Franciscus gesticht.¹³

Figuur 9 – De Kruisiging van Christus en de stigatisering van de heilige Franciscus, laatste kwart vijftiende eeuw — [Museum Catharijneconvent, Utrecht](#).

¹³ Zie de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, onder *Kloosters in Haarlem* en de katernen *Haarlemse kloosters nader bekeken* en *Een eigen kloosterkerk*.

Bij figuur 9:

Christus is zojuist gestorven. Links van het kruis staat zijn moeder Maria, ondersteund door zijn leerling Johannes. Onder aan het kruis knielt Maria Magdalena, de bekeerde zondares die een leerling van Christus werd en ook als apostel zou helpen het christelijke geloof te verspreiden.

Rechts knielt de heilige Franciscus die de tekenen van de kruiswonden van Christus op zijn lichaam ontvangt, de stigmatisering: op zijn handen en voeten zien we de wonden van de spijkers waarmee Christus aan het kruis werd geslagen en in zijn linkerzijde de wond van de speer waarmee een soldaat de zijde van Christus doorboorde. Deze wonden tonen hoezeer Franciscus zich vereenzelvigde met de lijdende Christus.

Achter Franciscus knielt broeder Leo, een van de metgezellen van de heilige, die bij het wonder aanwezig was. De vrouw achter de twee mannen is de heilige Clara, die een volgeling van Franciscus werd en de orde stichtte van de Clarissen. Zij heeft de [monstrans](#) in de handen waarmee zij, volgens een legende, de Saracenen die haar klooster bedreigden zo veel schrik aanjoeg dat zij vluchtten.

Dominicanen

De Orde van de [Dominicanen](#) of Predikheren is in 1216 gesticht door [Dominicus Guzman](#) (circa 1170-1221), ten tijde van de kruistocht in de Languedoc tegen de [Katharen](#). De Dominicanen volgden de regel van Augustinus in combinatie met de constituties (vastgelegde gewoonten) van de orde van de Norbertijnen.

De stichting van de orde was een reactie op ketterse bewegingen. Het houden van preken werd haar voornaamste taak, omdat de prediking van de ware christelijke leer werd beschouwd als een belangrijk middel om de gelovigen voor afwijkende opvattingen te behoeden. Daarom werd ook de naam 'Orde van de predikheren' gebruikt. In 1231 kregen de Dominicanen bovendien een inquisitietaak opgedragen en gingen ze dus 'ketteren' opsporen en bestraffen. Personen die zichzelf als christen beschouwden, maar die kritiek hadden op de leer van de Kerk werden 'ketter' genoemd.

Net als de andere bedelorden streefden ook de Dominicanen naar een leven in armoede, maar desondanks werd op den duur wel enig bezit toegestaan. Aanvankelijk accepteerden de predikheren geen schenkingen van land omdat het bewerken daarvan hun eigenlijke taak, het onderrichten van de gelovigen door hun preken, in de weg zou staan. Geldschenkingen konden echter het vervullen van die taak juist helpen en werden dus wel geaccepteerd. Haarlem kreeg in 1287 een Dominicaner klooster.¹⁴

¹⁴ Wolfs, *Studies over Noordnederlandse dominicanen* (1973) en Wolfs, *Middeleeuwse dominicanen-kloosters in Nederland* (1984).

Figuur 10 – Dominicus. Uitsnede uit een [altaarstuk](#) door Fra Angelico, 1437-1438 — [Galleria Nazionale dell'Umbria, Perugia](#) (Wikimedia Commons).

Bij figuur 10:

Dominicus is hier afgebeeld in de gebruikelijke kleding van zijn orde, een wit habijt met daarover een zwarte mantel. De lelie in zijn hand verwijst naar zuiverheid; dit symbool wordt ook vaak gebruikt voor Maria. Het boek dat hij naar de beschouwer toe openhoudt, is een verwijzing naar de taak van de orde, het bewaren van de juiste leer.

Figuur 11 – Verschijning van Maria met kind aan Dominicus in een kloosterkerk. Waarschijnlijk komt dit schilderij uit het Dominicanenklooster in Utrecht. Noord-Nederland, begin zestiende eeuw — [Museum Catharijneconvent, Utrecht](#).

Bij figuur 11:

Dit schilderij toont een legende over een vrouw die in de Dominicanenkerk in Marseille een visioen kreeg. Toen het 'antifoon' *Salve Regina* (Wees gegroet, Koningin) werd gezongen, zag zij hoe Maria, gekleed als Koningin van de hemel, het Jezuskind ter verering aan de Dominicanen presenteerde. In het schilderij staat Maria bij de heilige Dominicus, die te herkennen is aan de stralenkrans rond zijn hoofd.

In verschillende kloosterorden waaronder die van de Dominicanen was het *Salve Regina* in de middeleeuwen een van de processieliederen. Daarom zijn de broeders afgebeeld in een dubbele rij waarin zij zich al zingend van het schip naar het koor van de kerk begeven.

Maria is zojuist tussen de rijen doorgelopen en de twee voorste broeders hebben zich al naar het koor gewend. Onmiddellijk achter hen staan twee lekenbroeders (met een zwarte of donkerbruine mantel). Zij hebben geen tonsuur (kruinschering) in tegenstelling tot de andere kloosterlingen.

Het hondje bij Dominicus dat een fakkel met een wereldbol in zijn bek heeft, verwijst naar [een legende](#). Voor de geboorte van haar zoon droomde de moeder van Dominicus dat er een hondje met een fakkel in zijn bek uit haar schoot sprong dat de wereld in vuur en vlam zette. Het hondje lijkt daarmee te verwijzen naar de naam en doelstelling van de orde: als *Domini canis*, '(waak)hond van de Heer', moesten de kloosterlingen zorgen voor het bewaren van het geloof, en ketterijen bestrijden.

Opvallend in dit schilderij is de uitrusting van de kerk. De kloosterlingen staan in het schip van de kerk. Van de altaren zijn de meeste verguld en voorzien van voorstellingen.

Dit is allemaal erg kostbaar voor een kerk van een orde waarvan de kloosterlingen, maar ook de kloostergemeenschappen nauwelijks bezit mochten hebben. Toch kennen we nog steeds grote imposante middeleeuwse kerken van de Dominicanen, zoals de [Santa Maria Novella in Florence](#).

De omvang was nodig omdat de kloosterlingen dan voor zo veel mogelijk toehoorders konden preken. De rijke versiering was het gevolg van de schenkingen voor de inrichting van de kerken, en kennelijk wilden de Dominicanen die niet weigeren.

Begijnen

Instellingen voor begijnen werden gesticht ten behoeve van vrouwen die een kuis en vroom leven wilden leiden, maar niet het klooster in gingen.¹⁵ De vrouwen kenden geen geloften en geen kloosterregel; ze moesten in hun eigen onderhoud voorzien en hadden privébezit. De huizen waarin ze woonden waren veelal het eigendom van de vrouwen zelf of van verwanten. De mannelijke tegenhangers van de begijnen waren de begarden, maar zij vormden slechts een minderheid.

¹⁵ Over begijnen en begijnhoven https://nl.wikipedia.org/wiki/Begijnen_en_begarden; Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland* (1981); Koorn, 'Hollandse nuchterheid?' (1992).

Behalve het gebed en het zorgen voor het eigen onderhoud door handenarbeid, zoals spinnen en weven, behoorde het verzorgen van zieken en het waken bij doden tot de taken van de begijnen. Ook waren er op sommige hoven scholen voor meisjes.

In Holland en Zeeland zijn in de dertiende eeuw elf begijneninstellingen gesticht. Haarlem kreeg rond 1261 een begijnhof, een huizencomplex dat afgescheiden was van de buitenwereld. Net als in andere steden bevond ook het Haarlemse begijnhof zich binnen het oudste gebied, tegen de stadswal. Behalve de eenpersoonswoningen waren er in dit begijnhof ook vijf huizen voor groepen, de conventen. De vrouwen leefden individueel, ook al was er in de conventen wel enig gemeenschappelijk leven.

De hoven kregen op den duur allemaal een eigen kerk. In veel gevallen werden daarvoor regelingen getroffen met de geestelijkheid van de parochie waaronder ze vielen. In Haarlem, Middelburg en Zierikzee waren de begijnhoven echter volledig zelfstandige parochies met een eigen pastoor. Hoogstwaarschijnlijk is dit in Haarlem al vanaf de stichting door Arend van Sassenheim het geval geweest. Hij was zelf pastoor van de Bavokerk, maar werd begraven in de begijnenkerk.

De begijnenbeweging werd door de kerkelijke overheid steeds meer met argwaan bekeken. De vrouwen stonden niet onder de tucht van een kloosterorde, ze hielden zich bezig met theologische problemen en waagden het zelfs om te preken, iets wat leken ten strengste verboden was. Men vreesde dan ook niet voldoende greep te houden op de beweging, met mogelijk verspreiding van ketterijen ten gevolge daarvan.

In het begin van de veertiende eeuw werden door de paus en door bisschoppen decreten uitgevaardigd tegen de begijnen en begarden, maar de graaf van Holland nam

Figuur 12 – Begijnen voor de kerk (uit 1419) op het begijnhof in Amsterdam. De kerk is sinds 1578 in gebruik door de Engelse gemeente. Het hof bestaat nog steeds en werd tot in de twintigste eeuw bewoond door begijnen. Tekening van 1768 door Reinier Vinkeles — [Stadsarchief Amsterdam](#).

de hoven in zijn gebied in bescherming. Wel werden in samenwerking met de bisschop en stadsbesturen maatregelen genomen om ervoor te zorgen dat de vrouwen geen handelingen zouden verrichten waartoe zij niet gemachtigd waren. Daarna zijn in de veertiende eeuw nog vijf begijnhoven en -huizen gesticht in Hollandse en Zeeuwse steden.

Cellebroeders

Figuur 13 - Detail van de Werken van barmhartigheid met een begrafenis in een kerk. Vier Cellebroeders laten de kist zakken in het graf, Meester van de Levensbron, circa 1510 — [Rijksmuseum Twente, Enschede](#).

De orde van de Cellebroeders is ontstaan uit een lekenbeweging die aanvankelijk moeilijk te onderscheiden is van die van de begijnen en begarden, maar in dit geval kwam er wel een kloosterorde uit voort. Deze werd in 1458 officieel door de paus erkend. In veel Hollandse steden was een klooster van de Cellebroeders, onder andere in Delft, Dordrecht, Gouda, Leiden en ook in Haarlem.

De kloosterlingen legden de drie geloften af en volgden de regel van de derde orde van Augustinus. Ze legden zich volledig toe op het verrichten van de werken van barmhartigheid en vooral op het verzorgen van zieken en stervenden, en het begraven van doden. Er was ook een suborde voor vrouwen, de Cellezusters.

Moderne Devotie

De Deventenaar [Geert Grote](#) (1340-1384) was de initiator van de vroomheidsbeweging van de Moderne Devotie.¹⁶ Deze beweging ontstond aan het eind van de veer-

¹⁶ Van Luijk, *Bruiden van Christus* (2003). Corbellini en Van Engen (red.), *De derde orde op orde* (2005).

tiende eeuw, had een grote invloed op het leven van leken, maar leidde ook tot de vorming van religieuze gemeenschappen.¹⁷ Hier probeerde men te leven als in de vroege religieuze gemeenschappen die beschreven worden in de Handelingen van de apostelen in de Bijbel. Veel van deze groepen zouden zich na verloop van tijd aansluiten bij een orde met een regel. Het grootste aantal kloosters in Haarlem is voortgekomen uit de Moderne Devotie. Er zijn drie takken van kloosters en huizen te onderscheiden:

Figuur 14 – Thomas a Kempis was een van de bekendste schrijvers uit de kring van de Moderne Devotie. Zijn boek *De imitatione Christi* (Over de navolging van Christus) geeft een overzicht van de vrome levenswandel die deze beweging nastreefde. Prent door Jacob Matham, Haarlem 1601-1606 — [Rijksmuseum, Amsterdam](#).

Broeders en zusters van het gemene leven

De eerste is die van de broeders en zusters van het gemene leven. Zij leefden samen in gemeenschappen, die een aantal kenmerken van kloosters hadden, maar geloften werden niet afgelegd en er werd niet voor een kloosterregel gekozen. De leden

¹⁷ Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus* (2006). Van Engen en Verhoeven (red.), *Monastiek observantisme en Moderne Devotie* (2008).

schonken hun goederen aan de gemeenschap, beloofden mee te doen aan het groepsleven en door arbeid de gemeenschap te helpen onderhouden. Ook huizen met (vrijwel) uitsluitend priesters behoorden hiertoe. In het Haarlemse priesterhuis dat in 1397 door Hugo Goudsmit was gesticht, behielden de bewoners echter hun eigen bezit. Verder waren er geen huizen van dit soort in Haarlem.

Reguliere kanunniken

De kloosters van de Reguliere kanunniken vormen de tweede tak. Ook al behoorden de Reguliere kanunniken tot de oudere kloosterorden, door wederzijdse invloed van deze orde en de Moderne Devotie groeide het aantal kloosters in Noord-Nederland aanmerkelijk. De instellingen werden verenigd in het Kapittel (oftewel de Congregatie) van Windesheim en, voor de meeste Hollandse kloosters, de Congregatie van Sion. Deze twee kapittels waren, net als het Kapittel van Utrecht, verenigingen van kloosters die overleg pleegden in vergaderingen en op basis van de gemaakte afspraken eenzelfde manier van leven in de kloosters nastreefden.

In Haarlem zou in 1405 het mannenklooster van de Regulieren aan de Waard worden gesticht. De zusters van Maria op de Zijl en van Sint-Cecilia namen na verloop van tijd de regel van Augustinus aan en werden Reguliere kanunnikessen. Het Zijlklooster behoorde tot het Kapittel van Sion en het klooster van de Regulieren aan de Waard en het Ceciliaklooster sloten zich aan bij het Kapittel van Windesheim.

Derde orde van Franciscus

De derde tak van de Moderne Devotie bestond uit de kloosters van de derde orde van Franciscus, reden waarom de vrouwelijke leden *tertiarissen* en de mannelijke leden *tertiaren* werden genoemd. De vrouwenconventen waren in de meerderheid. Net als de Reguliere kanunniken bestond ook de derde orde van Franciscus al vóór de opkomst van de Moderne Devotie. Deze derde orde was in 1289 goedgekeurd door paus Nicolaas IV, maar was oorspronkelijk bedoeld voor mannen en vrouwen die als gewone gelovigen een beroepsleven en/of een gezin hadden.

De kloosters ontstonden later. Er was binnen deze groep kloostergemeenschappen een grote variatie in de manier waarop aan het kloosterleven gestalte werd gegeven. In 1399 veranderde dit voor de kloosters die zich verenigden in het Kapittel van Utrecht en kwam er voor de kloosterlingen in deze instellingen meer uniformiteit.

In totaal waren er 164 conventen in het bisdom Utrecht aangesloten bij het Kapittel van Utrecht. Tien van de elf Haarlemse kloosters van de derde orde (waarvan één mannenconvent) in Haarlem behoorden (enige tijd) tot deze congregatie. Het derde orde Claraklooster was een klooster van de strenge observantie van Franciscus en hoorde niet tot het Kapittel.

Tot slot

Uit het voorgaande is gebleken dat kloosterorden via allerlei wegen gesticht konden worden. Onvrede met een bestaande situatie in de eigen orde was een mogelijke reden. Daardoor scheidden bijvoorbeeld de Cisterciënzers zich af van de Benedictijnen. De orde van de Dominicanen werd gesticht om de Katharen te bestrijden. Deze ‘keters’ die tegen de leer van de Kerk in gingen, kregen steeds meer aanhang en het was dus in het belang van de gevestigde orde om via kerkelijke rechtbanken, maar ook via de prediking van de juiste leer de gelovigen op het ‘juiste’ pad te houden. De Celbroeders waren belangrijk omdat zij bereid waren zieken te verzorgen en vooral omdat ze de doden begroeven tijdens de grote epidemieën die hele gebieden keer op keer teisterden. Vrouwen die hun leven aan God wilden wijden, maar niet in het klooster wilden, konden onder andere kiezen voor een begijnhof.

Figuur 15 – Van links naar rechts een Benedictines, een Reguliere kanunnik, een Jansheer en een Reguliere kanunnikes, in de kleding van de desbetreffende orden van de zestiende eeuw – details van schilderijen respectievelijk uit [Museum Catharijneconvent Utrecht](#), [Rijksmuseum Amsterdam](#), [Museum Catharijneconvent Utrecht](#), en [Museum De Lakenhal, Leiden](#).

In de website en in overige katernen in deze groep (zie het overzicht hieronder) wordt nader ingegaan op de overeenkomsten en verschillen tussen de diverse religieuze instellingen en hun bewoners.

Katernen bij de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*

Deze katern maakt deel uit van een serie katernen bij de website *Janskerk Haarlem 700 jaar. Geliefd en fel bevochten*. Deze website gaat over de Janskerk en het gelijknamige klooster. Het klooster werd in 1310 gesticht en in 1318 werd de kerk gewijd. Een goede reden om dit te herdenken met een website dus.

De geschiedenis van de kerk en het klooster is ingedeeld in drie lagen. De eerste twee lagen zijn ondergebracht in de website zelf. De eerste laag geeft de lezer een snelle indruk, terwijl in de tweede laag dieper op een aantal zaken wordt ingegaan. Wie meer wil weten, kan de katernen lezen, de derde laag. Ze staan ieder op zich, dus je hoeft ze niet in een vaste volgorde te lezen.

De links zijn te vinden op de homepage en waar van toepassing op de pagina's van de website.

Overzicht van de katernen

Naar het hemels paradijs

- Zondeval en verlossing
- Leven en sterven als christen

Voor God en de mensen

- Kloosterorden. Stichting en doelstellingen
- Kloosterleven. Eenheid in verscheidenheid
- Haarlemse kloosters nader bekeken
- Een eigen kloosterkerk

Het Jansklooster

- Stichting en schenkingen
- Commandeurs van het Jansklooster
- Bronnen van het Jansklooster. Een schat aan informatie

Gedenken en herinneren

- Gedenken, complexer dan je zou denken
- Casussen bij gedenken. Vijf praktijkvoorbeelden
- Legitimatie via opvolgingsreeksen. De functies van portretreeksen
- Feesten en gedenken in augustus, de maand van de kerkwijding

Overzichten van gebruikt onderzoeksmateriaal

De overzichten van het gebruikte onderzoeksmateriaal zijn ingedeeld in

- Archiefstukken, oude boeken en manuscripten
- Afbeeldingen, nadere informatie
- Literatuur en websites

Colofon

Katern behorend bij de website *Janskerk Haarlem 700 jaar*, Noord-Hollands Archief, Haarlem.

© 2018 – Leen Breure en Truus van Bueren.

Vormgeving en productie: Charlotte Dikken in samenwerking met Leen Breure (ScieMedia).